

in the history of Ukrainian language (Old Ukrainian, modern periods) have been clarified from the standpoint of synchronicity and diachronicity. The main attention is paid to the constitutive peculiarities of the preposition researched, its role in the formation of non-syncretic (locative, temporal, object) and syncretic (locally-object) semantic-syntactic relations. Particular attention is paid to the markers of syncretism identity – the content plan of the main bearer of valence and its programmed placeholder K + Ndat. The specificity of semantic consistency at the level of determined and deterministic components of structures with different types of semantics is stated. The lexico-semantic structure of constructs with adverbial (spatial, temporal), objective and adverbial-object type of determination are analyzed. Specific differentiated meanings of locativeness and temporality were stated, where there the preposition K/IK/KO is involved. Frequency index of these meanings is formed. The features of functioning of idiomatic constructions

with the prefix K/IK/KO in the linguistic practice of Ivan Kotliarevskyi and in the modern Ukrainian are determined. It is proved that the process of competing the K/IK/KO and DO preposition, which dates back to the old Ukrainian language, found its logical continuation in the poem «Aeneid», that the use of the K/IK/KO preposition is only partially caused by the verification needs. This is a clear confirmation that the preposition K/IK/KO did not have the strict restrictions on the functioning and semantic-syntactic specification in the Ukrainian language of the late eighteenth – early nineteenth centuries, which it was endowed at the end of the nineteenth century. Possible synonym relations of the preposition investigated were found.

Key words: preposition K/IK/KO, poem «Aeneid» by Ivan Kotliarevskyi, locative (locally-object, temporal, object) semantic-syntactic relations, prepositional-case form K + Ndat, prepositional competition.

Надійшла до редакції 04.10.2019 р.

УДК 821.161.2.09Котляревський.08+821.161.2.09Гоголь.08

Олександр Тупиця

УКРАЇНСЬКА БЕЗЕКВІВАЛЕНТНА ЛЕКСИКА В «ЕНЕЇДІ» І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО ТА ОПОВІДАННЯХ М. В. ГОГОЛЯ

У статті розглянуто значення української безеквівалентної лексики для відображення етнічної картини світу в «Енеїді» І. П. Котляревського та оповіданнях М. В. Гоголя. На нашу думку, безеквівалентна лексика в композиції художнього твору є специфічним засобом, що дозволяє ідентифікувати текст як феномен певної культури.

Ключові слова: мова художнього твору, безеквівалентна лексика, реалія, мовна картина світу, художній текст.

Творчість І. П. Котляревського має велике історико-мовне значення. Воно полягає передусім у тому, що письменник своєю безсмертною «Енеїдою» розкрив функціональний простір мови [6, с. 95]. Його твір – яскрава «етнолінгвістична картина світу», яка характеризує українське суспільство, найповніше відтворює дійсність, змальовує різні сторони життя й побуту України. Саме це, на думку М. І. Степаненка, споріднює Котляревського й Гоголя [6, с.109].

Ми поставили за мету дослідити специфічну етнокультурну лексику в «Енеїді» І. П. Котляревського та оповіданнях М. В. Гоголя.

Мова художнього твору характеризується низкою особливостей, що відрізняє її, наприклад, від

публіцистики чи наукового тексту. Ці особливості стосуються насамперед використання певної лексики. Якщо для наукової або публіцистичної мови характерним є вживання іншомовної термінології, то мова художнього твору, на думку М. Рильського, «неможлива без тактовного і вмілого використання іноземних слів, а то й зворотів» [5, с. 60–61]. Тому, коли йдеться про необхідність опису автором певної історичної епохи чи культурного середовища, він використовує специфічні засоби такого зображення. Які ж це засоби? Які підстави говорити про те, що певний текст належить до тієї чи тієї культури?

У більшості народів нашої планети предметний і понятійний світи практично однакові, тобто ми оперуємо майже тими самими поняттями, використовуємо ідентичні «комунікативні моделі» тощо. Літературний переклад дає можливість долучатися до надбань інших народів і культур. Формальним текстовим показником, який сприяє ідентифікації певного художнього твору з культурним середовищем, є безеквівалентна лексика (далі БЛ). Наприклад: *кеб, грот, клерк, сер* – англійський текст, *фрау, гер, кайзер, шнапс, бретцель, крінгель* – німецький, *козак, дівчина, бандура, чумак* – український.

Поява таких одиниць у творі спричиняє виникнення етномовної картини світу, навіть коли текст написаний іншою мовою (є перекладом). Наприклад: *Der letzte bin ich auf dem Pfad Schwärmender Kosaken, Die Steppen schwinden vor der Stadt, – Tot sind die Tschumaken* (Я. Щоголів). *Er saß im Schenkchen, Wodka trank er, Sein Herz tat weh* (І. Франко). *Wollte nicht in Schnee und Wälder Die Kosakenscharen Um die Fahnen, um den Buntschuk Zur Versammlung laden* (Т. Шевченко). Реципієнт розуміє, що текст є надбанням іншої культури. Відповідно, сам текст починає існувати наче на межі двох культур.

Значення БЛ може бути незрозумілим для читача, а декодування змісту так чи так пов'язане з ідентифікацією іншомовного й культурного середовища. Тож БЛ у художньому тексті є одиницею лінгвокраїнознавчою. БЛ – категорія перекладознавства, але використовується лінгвістами й при розгляді етнокультурної своєрідності мови, дослідженні художнього тексту як культурного феномену тощо.

БЛ виступає одиницею відображення етнічної картини світу, що організовує художній текст як своєрідний культурний феномен, сприяє розумінню, визначає психологічну реакцію етнічної спільноти на типову ситуацію. БЛ – онтологічна підоснова кодування й декодування тексту як етнічної картини світу. Крізь безеквівалентну лексему проходить та буттєва перспектива, яка, зароджуючись у внутрішній формі тексту як багатовимірний феномен, набуває в конкретному слові визначеності.

Виділення особливостей явища безеквівалентності в лексичних системах різних мов набуло сьогодні неабиякого значення в дослідженнях багатьох мовознавців (А. В. Волошина, Л. М. Дяченко, Н. Ф. Зайченко, О. В. Коваль-Костинська, О. Л. Паламарчук, Т. А. Космеда, М. П. Кочерган, Л. І. Машуровська та ін.). Загалом поява БЛ зумовлена життєдіяльністю певного лінгвокультурного колективу та відбиває розбіжності між лінгвістично-понятійними кодами. Поява БЛ пояснюється також екстралінгвальними чинниками. А. В. Волошина вважає, що кожен етнос у процесі своєї життєдіяльності «олнодное» навколишнє середовище та вносить у нього специфічні риси. З плином часу виникають етнічно значущі предмети-реалії. У лексиці вони фіксуються словами-реаліями [3, с. 57].

Зв'язок між мовою та культурою яскраво виявляється в реаліях. Слова-реалії належать до безеквівалентної лексики, вони позначають у текстах предмети матеріальної культури, що виступають основними для номінативного значення слова. Крім того, реалії – це факти з культури, історії країни, її героїв, традицій, звичаїв, побуту. Поява нових реалій у матеріальному та духовному житті суспільства викликає виникнення реалій у мові. Порівняно з іншими словами мови характерною рисою реалії є її

предметний зміст – тісний зв'язок між предметом, поняттям, явищем, яке вона означає, народом (країною), з одного боку, та історичним проміжком часу – з іншого. Тому реалії властивий певний національний (місцевий) та історичний колорит (колорит тут розглядаємо як сукупність особливостей, своєрідність) [4, с. 98–99].

Цінність БЛ полягає в її безмежному лінгвокультурному потенціалі. Н. Є. Миропольська зазначає, що неможливо уявити процес оволодіння мовою без паралельного засвоєння соціального й культурного надбання народу – носія мови. Мова та культура – два явища, зв'язок між якими опосередкований людиною – носієм цієї мови, цієї культури [4, с. 95–96].

У текстах М. В. Гоголя українські безеквівалентні лексичні одиниці є своєрідними вкрапленнями: *С утра еще тянулись нескончаемой вереницею чумаки с солью и рыбою. Горы горшков, закутанных в сено, медленно двигались, кажется, скучая своим заключением и темнотою; местами только кака-нибудь расписанная миска или макитра хвастливо выказывалась из высокого взгроможденного на возу плетня... Оглянувшись, увидела она толпу стоявших на мосту парубков, из которых один, одетый пощеголеватее прочих, в белой свитке и в серой шапке... Для російськомовного читача така українська БЛ сприймається як екзотична, тобто незрозумілі, «чужі» лексичні одиниці набувають маркованості. «Іншомовним вкрапленням» (термін С. Влахова та С. Флорина) є всі слова й вирази, які автор дає іншою, не своєю мовою в їхньому споконвічному написанні чи в транслітерації [2, с. 15–16].*

Семантика БЛ (етнокультурне значення) поширюється на інші смисли, а частіше на зміст усього тексту, сприяючи ідентифікації певного тексту з культурним середовищем (виникнення етнічної картини світу).

Поняття «картина світу» виникло в мовознавстві порівняно недавно. Мовна картина світу відображає взаємозв'язки мови й культури. Кожна національна мова є носієм мовної свідомості народу. Українська мова виконує культурологічну функцію та формує національно-мовну картину світу українського етносу.

Мовна картина світу, на думку багатьох учених, – це певний інваріант, що складається з варіантів, а саме наукової, художньої, релігійної, етнічної, епічної картин світу тощо. Існування цих варіантів реалізується в різних видах текстів, які можна вважати конкретними виявами загальної картини світу. Картина світу – продукт пізнавальної діяльності, що формується на основі цілісної лексико-семантичної системи мови, знань, надбаних людиною завдяки власному й суспільному досвіду.

Дослідники звертають увагу на значення окремих слів контексту для формування мовної картини світу твору. «Мовна картина світу, – на думку

Н. С. Богаткіної, – є відбиттям його образу на різних рівнях і зокрема лексичному» [1, с. 24]. Лексична система – результат унікального позначення світу – номінації, яка базується на концептуальних ознаках, закладених у національній моделі.

Отже, специфічним засобом, який дозволяє ідентифікувати певний текст як культурний феномен, є БЛ. Уведення безеквівалентних лексичних одиниць іншої мови до художнього тексту стає причиною виникнення «іншої» картини, а інколи – «перелицювання» твору. Так, наприклад, відбулося з «Енеїдою» Вергілія.

Дослідники поеми «Енеїда» І. П. Котляревського одноставно говорять про те, що в цьому творі зображено життя й побут усіх верств українського суспільства кінця XVIII – початку XIX ст. Отже, «Енеїда» – це картина світу України, українців, якщо розуміти національну широту та значення цього твору в процесі еволюції національної мови.

У художній картині світу можна виділити поетичну модель (поетичну картину світу), своєрідність якої полягає в здатності моделювати не лише об'єктивну дійсність, а й суб'єктивне ставлення до неї (Р. В. Анісімова, А. С. Зорько, А. К. Мойсієнко, І. Г. Торсуєва та ін.). У межах поетичної картини світу здатні, зі свого боку, до відображення епічна, етнічна, релігійна та інші картини світу через своєрідні образи, заковані в змісті твору. Це ми можемо спостерігати також у поемі І. П. Котляревського.

І. П. Котляревський використав у своєму творі велику кількість (за свідченням дослідників, майже сім тисяч) власне українських слів, які характеризують життя й побут українців того часу. Можна говорити про велику кількість тематичних груп та підгруп безеквівалентних лексичних одиниць української мови в «Енеїді» – назви предметів побуту, знарядь праці, продуктів харчування тощо.

У творах І. П. Котляревського та М. В. Гоголя наявні також перші спроби лексикографічної фіксації власне українських безеквівалентних лексичних одиниць. До «Енеїди» «Собрания малороссийских словъ...» містило 972 лексичні одиниці. М. В. Гоголь у передмові до I частини «Вечеров на хуторе близ Диканьки» наводить «на всякий случай, чтобы не помянули меня недобрим словом», 74 слова, до II частини – «много слов, не всякому понятных», – 58, дає також пояснення до слів у тексті. Звичайно, ці лексикографічні праці були створені для російськомовних читачів.

Картина світу є поєднанням об'єктивних і суб'єктивних уявлень про світ, натомість БЛ – це відображення об'єктивних рис етнокультурного доквілля. Ми вважаємо, що до складу БЛ належать насамперед власні назви (географічні назви, власні імена людей) та слова-реалії, оскільки саме такі

лексичні одиниці в композиції художнього твору сприяють виникненню етнічної картини світу.

Власні назви в «Енеїді» І. П. Котляревського переважно запозичені автором із Вергілієвого твору, з античної міфології, тобто ми розуміємо їх як «перелицювання». Хоч є й уведені одиниці, які сприймаються відразу як натяк на певні історичні події: *Як вернеться пан хан до Криму...* – натяк на ліквідацію Кримського ханства і приєднання Криму до Росії в 1783 р.; *Так вічної пам'яті бувало / У нас в Гетьманщині колись, / Так просто військо шикovalo, / Не знавши: стій, не шевелись; / Так славнії полки козацькі / Лубенський, Гадяцький, Полтавський...* – назви адміністративних одиниць. Власні імена: *Один дражнися Битіасом, / Из Кочубейським він Тарасом / Коли б завшишки не рівнявся.*

У творах М. В. Гоголя – *Диканька, Миргород, Сороченці, Днепр* та ін.; власні імена – *Катерина, Данило, Пацюк, Вакула, козак Свербыгуз, Солоха, Тарас* та ін. Вони зберігаються навіть в іншомовних перекладах: *Vor den Augen unserer Reisenden lag bereits der Psjol... (Abende auf dem Vorwerke bei Dikanjka, der Jahrmarkt zu Ssorotschinzy, meine selige Schwesjka zu umarmen, Ssolopij Tscherewik). Dann ist es schade, daß du dich nicht an Golopupenkos Sohn erinnerst!.. Was sagst du dazu, Paraska?.. Unser Bursche begab sich aber zu den Buden mit den Schnittwaren, wo selbst Kaufleute aus Gadjatsch und Mirgorod, jenen beiden berühmten Städten des Gouvernements Poltawa, ihren Handel trieben... Ach, Golopupenko, Golopupenko!..die um jene Zeit an der heutigen Oposchnjaner Landstraße eine Schenke hielt, in der Bassawrjuk (so hieß dieser teuflische Mensch) öfters zechte... Der damalige Heeresschreiber – hol' ihn der Teufel, ich kann mich auf seinen Namen nicht besinnen . . . Wiskrjak? Nein, nicht Wiskrjak; Motusotschka? Nein, nicht Motusotschka; Golopuzek? Nein, nicht Golopuzek.*

Крім виконання своєї основної функції (назва об'єкта), певні географічні назви сприяють виникненню асоціацій з історичними подіями, міфами, легендами, національними героями тощо. Власні імена є невичерпним джерелом пізнання іншомовного культурного середовища, крім того, ім'я в художньому творі часто постає засобом розкриття характеру героя, його якостей та ін.

БЛ-реалії сприяють перенесенню у своєрідне етнокультурне коло образів та асоціацій, створюючи етнічну картину світу: *А послі танців варенухи / По філіжанці піднесли* (І. П. Котляревський). – *...Где, кроме кутъи, будет варенуха* (М. В. Гоголь).

Кругом наставили мисок; / I траву всякую, без мови, / В голодний пхали все куток. / Тут з салом галушки лигали, / Лемішку і куліш глтали (І. П. Котляревський). – *Вот вам и приношения, Афанасий Иванович! – проговорила она, ставя на*

стол *миски* и жеманно застегивая свою будто нарочно растянувшуюся кофту, – *варенички, галушечки* пшеничные, *пампушечки, товченички!* (М. В. Гоголь).

Бандура горлиці бриньчала, / *Сопілка зуба* затинала (І. П. Котляревський). – ...*Будут* дяки *петь* вместо *кобз* и *сопилок* (М. В. Гоголь).

Хіба б уже та не Юнона, / *Щоб не вказала* *макогона,* / *Що й досі слухає* *чмелів!* (І. П. Котляревський). – *Ему* почудился он *грамче,* чем удар *макогона* об *стену* (М. В. Гоголь).

Не ті се, що в *цвітних жупанах* (І. П. Котляревський). – *На нем был* синий *козацький жупан* (М. В. Гоголь).

БЛ-реалії сприяють перенесенню у своєрідне етнокультурне коло образів та асоціацій, створюючи етнічну картину світу: *Aeneas was a lively fellow, Lusty as any Cossack blade, In every kind of mischief mellow, The staunchest tramp to ply his trade.*

...*Verkaufte den Kittel einem vorbeifahrenden Pan fast für ganze fünf Dukaten... Es ist mir jetzt so froh zumute, als hätten mir die Moskowiter meine Alte entführt!.. damals zog fast ein jeder als Kosake durch die Welt... eine nach der anderen hervortraten und gemessenen Schrittes den Hoppak tanzten... leuchtete der rote Korallenhalsschmuck...mit einem Worte ein richtiger Saporoger.*

Порівнюючи різноманітні контексти вживання багатьох українських безеквівалентних лексичних одиниць у творах І. П. Котляревського та М. В. Гоголя, не можна не помітити спільного, не декодувати за авторськими образами мовної картини світу українського етносу. Пересвідчуємося, що Микола Васильович Гоголь запозичив і продовжив творчий досвід зачинателя нової української літератури та мови Івана Петровича Котляревського. Перше, що зближує цих двох письменників, – орієнтація на живу загальнонародну мову – той ґрунт, на якому формувалася літературна мова. І. П. Котляревський розкрив невичерпне лексико-семантичне багатство середньонаддніпрянського діалектного масиву – джерела української літературної мови, а М. В. Гоголь увів до словникового складу російської мови чимало лексичних українізмів побутового, етнографічного, соціального характеру [7, с.108]. Переклади Гоголя сприяли появі цих лексичних одиниць в інших мовах. М. І. Степаненко доводить, що майстерно вплетені українізми виконують вагому стилістичну роль, зрештою, вони виступають однією з найважливіших характеристик гоголівського стилю [7, с.109–110]. Зрозуміло, чому такі лексичні одиниці зберігаються при перекладі.

Створюючи художній твір, автор зображує не лише події та героїв, він створює своєрідне історичне, етнічне, культурне тло, використовуючи для цього

різноманітні засоби. Основним засобом репрезентації етнокультурних особливостей у художньому тексті є БЛ. Ураховуючи її значення для смислової організації твору, є всі підстави стверджувати також, що безеквівалентні лексичні одиниці перебувають у композиції художнього тексту в сильній позиції, виконують функції смислової домінанти.

Література

1. Богаткіна Н. Внутрішня форма слова як прояв своєрідності національної мовної картини світу / Н. Богаткіна // Наукові записки. – Вип. XXVI. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2000. – С. 24–29.
2. Влахов С. Непереводимое в переводе / С. Влахов, С. Флорин ; под ред. Вл. Россельса. – М., 1980. – 352 с.
3. Волошина А. Безеквівалентна лексика близькоспоріднених мов: проблема семантичної структури / А. Волошина // Наукові записки. – Вип. XXVI. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2000. – С. 56–64.
4. Миропольська Н. Є. Мистецтво слова в структурі художньої культури учня: теорія і практика / Н. Є. Миропольська. – К., 2002. – 204 с.
5. Рильський М. Т. Статті про літературу, мистецтво й народну творчість / М. Т. Рильський // Твори : в 10 т. / М. Т. Рильський. – Т. 9. – К., 1962. – 418 с.
6. Степаненко М. І. Українське рідне слово : статті, виступи, роздуми, відповіді / М. І. Степаненко. – Полтава : АСМІ, 2003. – 184 с.

Oleksandr Tupytsya

THE UKRAINIAN NON-EQUIVALENT LEXICS IN THE «ENEID» BY I. P. KOTLYAREVSKY AND SHORT STORIES BY M. V. GOGOL

In the article the meaning of the Ukrainian equivalentless lexics, which serves as a unit of reflecting the ethical image of the world, is considered in «Eneyida» by I. P. Kotlyarevskij and the short stories by M. V. Gogol. On authors' thoughts, the equivalentless lexics in the composition of the artistic text is a specific tool, which helps to identify text as a phenomenon of any culture.

Comparisons of another language contexts have enabled to find out a compositional role of the non-equivalent lexicon in the text as strong position which creates ethic-cultural picture of the word in borders of model. It is revealed, that non-equivalent lexical units which function in text can be differentiated on the bases of semantic, functional, pragmatical and other their features, on such groups: proper names and realities.

Thus, non-equivalent vocabulary is a symbolic-shaped shell of text. Numerical observations of Ukrainian ethno-

symbols give grounds for claiming the existence of a special group of non-equivalent vocabulary – realia-mythologemes or lingvo-international concepts, axiological images, nationally significant symbols, etc. The peculiarities of national character find expression in the micropolis of primordial linguistic formations on the designation of the most essential words-definitions for Ukrainians. Each of these nominations has an extensive system of primary and secondary values, characterized by broad associative connections, the ability to perform cognitive functions of metaphorization, personalization, enhanced ability to integrate into a variety of contexts, to form stable conversions.

It was found that the non-equivalent vocabulary reflects national and cultural uniqueness of language at the lexical level, calls such concepts and phenomena in certain cultures that are not attached to any other. Thanks to this lexicon, as one of the important indicators of national and linguistic identity of the ethnic communities we observe not only the differences in naming fragments of reality, but also the culture in general, living conditions of native speakers.

Key words: language of literary text, equivalentless lexics, realia, language image of the world, artistic text.

Надійшла до редакції 04.10.2019 р.

УДК 929: [32+37] (477.53)Котляревський

Людмила Чередник

ГРОМАДСЬКО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО

У статті досліджено важливі аспекти громадської та педагогічної діяльності класика української літератури І. П. Котляревського в руслі передових європейських ідей просвітництва.

Ключові слова: педагогіка, просвітницька ідеологія, громадська діяльність, моральне вдосконалення, ідеї гуманізму, християнський світогляд.

Іван Петрович Котляревський більше відомий як український письменник, поет, драматург, фундатор нової української літератури, хоч його громадська й педагогічна діяльність є не менш значущою.

Творчість І. П. Котляревського достатньо досліджена багатьма поколіннями учених, серед яких слід назвати праці І. Стешенка («І. П. Котляревський, автор української “Енеїди” (критическая биография)», 1902), Б. Грінченка («Оповідання про Івана Котляревського», 1902), М. Василенка («К биографии И. П. Котляревского», 1902), І. Тобілевича (Карпенка-Карого) («Наталка Полтавка». Сторінка з споминів», 1903), П. Волинського («І. П. Котляревський», 1951), П. Хропка («Іван Котляревський. Біографічний нарис», 1969), Л. Медведовського («Декабристи на Полтавщині», 1960), Є. Кирилюка («Іван Котляревський. Життя і творчість», 1981), П. Ротача («Іван Котляревський у листуванні», 1994), В. Шевчука («“Енеїда” Івана Котляревського в системі літератури українського бароко», 1998), В. Мацапури («Три “Енеїди”: діалог через віки», 2003), С. Павличко («Культурні дискурси кінця століття: Котляревський,

двохсотліття української літератури та її вороги», 2009) та багатьох інших. Значно менше окремих досліджень, які б висвітлювали громадську та педагогічну діяльність Івана Петровича, хоч у багатьох біографічних виданнях висвітлено деякі аспекти цієї проблеми. **Метою** нашої статті є узагальнення й систематизація матеріалів із цього питання.

Слід зауважити, що Котляревський майже половину свого свідомого життя присвятив вихованню дітей і молоді.

Зазначимо, що епоха, у яку жив письменник, характеризується поширенням у колах дворянської інтелігенції просвітницької ідеології. Відомо, що найбільш видатними педагогами того часу, які втілювали її в тодішніх навчальних закладах, були І. Бецької, Ф. Янкович, М. Новиков. Чималий вплив на формування педагогічних поглядів письменника мала і спадщина великого українського філософа, педагога й поета Г. Сковороди, який у своїх творах виступав проти схоластичного навчання, у центр уваги ставив розумовий розвиток людини, необхідний для пізнання навколишнього світу й самого себе в ньому, метою життя особистості вважав «досягнення вищих добродійностей» [10, с. 245], говорив про необхідність виховання в дитини любові до людей, до праці. І. Котляревський із великим інтересом сприймав педагогічні погляди сучасників, а в розвитку деяких із них зробив навіть значний крок уперед.

Дослідники життя і творчості письменника часто вказують на той факт, що педагогічну діяльність він розпочав ще в роки навчання в Полтавській